



UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Een souvenir uit het Heilige Land

De grote bol op de toren van de Nieuwe Kerk

von der Dunk, T.H.

Publication date

2013

Document Version

Final published version

Published in

Delfia Batavorum Jaarboek

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

von der Dunk, T. H. (2013). Een souvenir uit het Heilige Land: De grote bol op de toren van de Nieuwe Kerk. *Delfia Batavorum Jaarboek*, 23, 61-81. <https://adoc.pub/jaarboek-delfia-batavorum.html>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.



Delfia

Batavorum



jaarboek
23 ✻ 2013



Jaarboek Delfia Batavorum

23 - 2013



Jaarboek Delfia Batavorum 23- 2013



Historische Vereniging Delfia Batavorum
Delft 2014

ISSN 0927-409X

Dit jaarboek is een uitgave van de Historische Vereniging Delfia Batavorum, secr.
Kanaalweg 10, 2628 EC Delft, <http://www.delfia-batavorum.nl>

Redactie:

Wilma van Giersbergen, voorzitter,

Jos Hilkhuijsen,

Marie-Louise ten Horn-van Nispen

Peter van der Krogt, eindredacteur,

Ria van der Meer, secretaris

(Buitenwatersloot 336, 2614 GR Delft, e-mail riameer@online.nl)

Beeldredactie: René van der Krogt

Advertenties: Paul Naaborg

Druk- en bindwerk: Drukkerij NKB, Waddinxveen

© 2014 De auteurs en Historische Vereniging Delfia Batavorum

Foto op omslag: De toren van de Nieuwe Kerk omstreeks 1900 (zie artikel blz. 61-81).

Foto blz. 2: Verfmolen Zeldenrust aan het einde van de Nieuwe Langendijk (zie blz. 109).

Inhoud

Redactioneel	7	<i>Gertjan van der Harst</i> De Le Comteprijs 2012	149
Historische Vereniging Delfia Batavorum Jaarverslag over 2013	13	<i>Jean Paul Bakx, Jorrit van Horsssen, Steven Jongma en Bas Penning</i> Archeologische kroniek over 2013	159
<i>Gab Lansbergen</i> Kroniek over 2013	35	<i>Max van Noort</i> Delfiana	169
<i>Thomas H. von der Dunk</i> Een souvenir uit het Heilige Land: De grote bol op de toren van de Nieuwe Kerk	61	<i>Peter van der Krogt</i> Nieuwe straatnamen in Delft 2013	191
<i>Tbeo van der Heijden</i> Constantijn Huygens en Delft	83	<i>J.A. Meter Hagg</i> Publicaties over Delft of door Delftenaren 2013	193
<i>Aart Struijk</i> Delftse volmolens langs de Vliet	99	Het gemeentebestuur van Delft in 2013 De Delftse bevolking	201
<i>Dennis de Kool</i> Johannes Franciscus Maes (1707-1769): De beeldhouwer die in Delft uit de schaduw van zijn leermeester trad	111	Over de auteurs	203
<i>Juul, Ger en Jeanneke van den Akker</i> Door de 'Jap' bepaald: Het trieste levenslot van de Delftse onderwijzer Jan van den Akker	129	Lijst van adverteerders	207
<i>Jos Hilkbuijsen</i> Goederenkist van de doodgeschoten marechaussee P.G. van Rijn, 1949	139	Fotoverantwoording	209
		Naamregister	211

De redactiecommissie van de Historische Vereniging Delfia Batavorum draagt dit jaarboek op aan

Marilyn Warman

voor de grote inzet waarmee zij de Canon van Delft in het Engels heeft vertaald. Zij heeft daarmee een belangrijke bijdrage geleverd aan het bevorderen van de kennis van heden en verleden van Delft.

De jaarboeken 1991-2011 zijn opgedragen aan (het jaarboek 2012 had een beperkte omvang wegens de uitgave van de Canon van Delft en is daarom niet aan iemand opgedragen):

H.W. van Leeuwen (1991)
Ir. H.H. Vos† en mw. W.M. Vos-de Koning† (1992)
Drs. A.J.H. Rozemond† (1993)
A.C. Kleyweg† (1994)
J. Grakist (1995)
Mr. H.V. van Walsum (1996)
Ir. W.F. Weve (1997)
B.K.P. Griffioen en mw. M.C.M. Griffioen (1998)
Mw. G.T.M. Gerritsma (1999)
Mw. P.C. van der Heijden-Wolfhagen† (2000)
Drs. J.L.W. van Leur (2001)
Mw. drs. L. Thijsse (2002)
P.A. van Koppen† (2003)
Ing. W.A.G. van Leeuwen (2004)
mw. A.M. Bergman† (2005)
Jan, Willem en Gerrit Mensert (2006)
Max van Noort (2007)
Het Gilde Delft Stadswandelen (2008)
Dr. H.L. Houtzager (2009)
R.A.J. van der Krogt (2010)
A. Struijk (2011)

Een souvenir uit het Heilige Land

De grote bol op de toren van de Nieuwe Kerk

Thomas H. von der Dunk

Delft was op het eind van de middeleeuwen in architectonisch opzicht een vrij uitzonderlijke stad: als enige in het gewest Holland kon zij bogen op een stadssilhouet met twee hoge kerktorens, die te midden van de bescheiden dakruiters van diverse kloosterkapellen ver boven de woonhuizen uitrezen. De ene daarvan is ook nu nog met zijn huidige 109 meter de hoogste van heel Holland. De weinige andere Hollandse steden die aan de vooravond van de reformatie al over twee volwaardige grote parochiekerken beschikten, moesten het met hooguit één fatsoenlijke toren doen, zoals Amsterdam, Enkhuizen en Leiden. In het laatste geval zou bovendien de toren van de Pieterskerk, die met zijn ongeveer 115 meter de allerhoogste was, in 1512 instorten, om nooit meer te worden herbouwd.

Samen met het tot de late dertiende eeuw teruggaande, maar in de vijftiende eeuw met een lantaarn verhoogde en zijn karakteristieke tentdak bekroonde belfort van het stadhuis aan de Markt domineerden de torens van de Oude Kerk en de Nieuwe Kerk eeuwenlang de Delftse binnenstad. Opvallend: voor de bekroningen van beide kerktorens vormde Vlaanderen een belangrijke bron.



Delft, voorgevel van het Stadhuis.



Delft, toren van het Stadhuis.



Delft, Oude Kerk, gravure van Coenraet Decker uit 1667.



Delft, toren van de Oude Kerk.

De bijzondere toren van de Oude Kerk

Over de bouw van de toren van de Oude of Sint-Hippolytuskerk is niet veel bekend. In zijn vormgeving was deze sterk verwant aan de verdwenen contemporaine toren van de Leidse Pieterskerk en met deze op het moment van gereedkomen zonder twijfel een van de meest monumentale torens van de graafschap Holland. Hij moet uit het tweede kwart van de veertiende eeuw stammen, en vormt daarmee het oudste deel van de ooit rond 1200 als tufstenen bouwsel gestichte kerk, die tussen 1355 en 1522 in diverse fases tot een laatgotische pseudo-basiliek werd uitgebouwd. Het middenschip is in de huidige vorm een eeuw jonger dan de toren, het koor dateert deels uit de periode 1390-1410, maar werd na 1503 naar plannen van de Vlaamse bouwmeester Anthonis Keldermans fors vergroot, waarbij ook het noordertransept tot stand kwam. Bij de stadsbrand van 3 mei 1536 geheel uitgebrand, werd de kerk van 1541 tot 1560 hersteld, bij welke gelegenheid, als laatste toefje op de taart, het kleine sierlijke dakruitertje op de viering moet zijn gezet.

De 79 meter hoge westtoren zelf bleef bij dit alles nagenoeg onaangeroerd, alleen werd de stenen spits in 1452-'53 ingrijpend vernieuwd en halverwege met een balustrade omgeven, om in 1605 van enorme vrijstaande ronde wijzerplaten tegen de voet ervan te worden voorzien. Deze wijzerplaten geven de toren een heel eigen



Schoonhoven, Bartholomeuskerk.



Dordrecht, Grote Kerk.

aanzien en zouden in 1669 ook bij de onvoltooide torenstomp van Wijk bij Duurstede terugkeren. Daar werden de wijzerplaten overigens, anders dan in Delft, in 1760 alsnog in een soort klokkenhuizen geplaatst, net als al in 1626 - het meest monumentale voorbeeld - bij de toren van de Grote Kerk van Dordrecht. Omdat zowel in Wijk bij Duurstede als Dordrecht de spits ontbreekt, en de klokkenhuizen dus de torenromp afsluiten, zijn zij daar tevens bepalend voor het silhouet. Nog weer een halve eeuw eerder, in 1570, werden in Delft zulke grote uurwijzers al in aparte, met driehoekige geveltjes getooide dakkapellen tegen alle vier zijden van het tentdak van de stadhuistoren aangebracht. Deze toren bleef bij de brand van 1618 gespaard en werd daarna opgenomen in de nieuwbouw van de Amsterdamse stadssteenhouwer Hendrik de Keyser (1565-1621). Zonder die driehoekige geveltjes zouden zulke dakkapellen voor de wijzerplaten nadien nog viervoudig terugkeren aan de voet van het soortgelijke vierkante tentdak dat, samen met de stenen vierkante klokkenverdieping eronder, in 1648-'50 op de toren van de Bartholomeuskerk in Schoonhoven was neergezet.

Het meest bijzonder, en uniek voor Holland, was evenwel de bekroning van de toren van de Oude Kerk in de vorm van een door vier kleinere stenen hoekspitsen omgeven hoge achzijdige stenen torennaald. De geografisch dichtstbijzijnde bewaard

gebleven soortgenoot, maar wel met veel kleinere nevenspitsjes, vindt men op Zuid-Beveland, en wel in het dorp Kapelle. Daar dateerde de toren zelf uit de tweede helft van de veertiende eeuw, maar de vier gemetselde hoektorentjes met dito spitsjes zijn pas later toegevoegd, vermoedelijk ergens tussen 1450 en 1550. Ooit vormde dit niet de enige Zeeuwse kerktoren, die zich daarvoor onderscheidde: in het geval van de contemporaine toren in het naburige 's-Heer Arendskerke zijn de aanzetten ervan nog duidelijk te zien. Ook de eveneens veertiende-eeuwse torens van Baarland, Nisse en Wemeldinge, even verderop op Zuid-Beveland gelegen, hoorden ooit in die categorie thuis.

Een derde nog binnen de huidige Nederlandse staatsgrenzen bewaard gebleven voorbeeld van zo'n torennaaldenkintet levert het Belfort van het stadhuis van Sluis in Zeeuws-Vlaanderen



Kapelle, Hervormde Kerk.



Sluis, belfort van het Stadhuis.



Zierikzee, Zuidhavenpoort

*Brugge, Onze Lieve Vrouwekerk
vanaf het Belfort.*





Kortrijk, Sint-Maarten.



Tienen, Onze Lieve Vrouwe Ten Poel.

(1393-'96), ooit ook met enorme ronde wijzerplaten tegen alle vier zijden van de torenspits. De tot de vroege veertiende eeuw teruggaande, in 1491-'92 in de bovenbouw gewijzigde Zuidhavenpoort in Zierikzee, ook met vier arkeltoentjes rond het centrale tentdak, wijst op de militaire herkomst van het motief. Zo'n torenkwintet vormde namelijk een uitgesproken Vlaams element, dat oorspronkelijk afgeleid was van kasteeldonjons en waarvoor diverse parallellen bij andere stedelijke belforten uit de veertiende en vijftiende eeuw bestaan. Later vinden we daarvan ook voorbeelden bij tal van stads- en dorpskerktorens in Vlaanderen, waarmee Holland overigens vanaf de Zoen van Delft in 1428 - toen de Hollandse gravin Jacoba van Beieren de macht aan de Bourgondische hertog Philips de Goede had moeten overdragen - dezelfde landsheer delen zou. Maar de culturele banden tussen Holland en Vlaanderen waren mede dankzij de handel heel wat ouder dan dat bestuurlijke fusiemoment, en dat heeft vermoedelijk Delft al een eeuw voordien bij de Oude Kerk zijn eigen 'Vlaamse' belfort als symbool van stedelijke trots opgeleverd.

Het meest monumentale voorbeeld van zo'n Vlaamse kerktoren met vijf spitsen in het huidige België dateert uit de late vijftiende eeuw: de Onze Lieve Vrouwekerk in Brugge, met 122 meter bij de voltooiing de hoogste kerktoren in de hele Nederlanden. Het type zou in Vlaanderen ook de komst van de renaissance overleven,



Solre-le-Château, Saint-Pierre.



Walcourt, Saint-Materne.

waarbij de centrale stenen naaldspits met vier dito kleinere nevenspitsen zou worden omgezet in een centrale houten constructie van diverse uivormige bollen te midden van vier soortgelijke kleinere bouwsels op de hoeken. Fraaie voorbeelden bieden de Sint-Maarten in Kortrijk (1601), de Onze-Lieve-Vrouwe-ten-Poel in Tienen (1654), de Saint-Pierre in Solre-le-Château (1611) en de Saint-Materne in Walcourt (1631). Zelfs uit de barok kennen we nog een elegante variant, te weten het door de lokale architect Louis Ledoux (1616-1667) ontworpen Belfort van Bergen/Mons in Henegouwen (1662-'69). Het meest noordelijke voorbeeld, in geografisch opzicht echt een uitschieter, biedt tot op heden nog de in 1523-'29 opgetrokken en na brand door blikseminslag in 1584 veel lager herbouwde vieringstoren van de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch.

De bijzondere toren van de Nieuwe Kerk

Zo'n koepelspits, maar dan zonder de vier hoektorentjes, zou ook voor de toren van de Nieuwe Kerk in Delft karakteristiek worden. En die koepelspits was bij zijn gereedkomen in 1496 de allereerste in zijn soort in heel Holland, waar tot dan toe torens altijd met simpele vierkante tentdaken - in de romaanse periode - dan wel slanke achzijdige naaldspitsen - tijdens de gotiek - waren afgedekt. Dat laatste gold

bijvoorbeeld voor de reeds gememoreerde toren van de Leidse Pieterskerk. Anders dan in het geval van de Oude Kerk, valt het verloop van de bouw van de toren van de Nieuwe of Sint-Ursulakerk op grond van het rijkelijk voorhanden archiefmateriaal tot in detail te volgen. Dat geldt niet alleen voor de toren, maar ook voor de kerk zelf, waarvan het tussen 1383 en 1390 opgetrokken transept thans het oudste gedeelte vormt, direct in aansluiting gebouwd op de kleine houten kerk die hier in 1381 op de plaats van een miraculeuze verschijning van de Heilige Maagd was gesticht. Een basilicaal schip verving vervolgens tussen 1412 en 1435 de daartoe weggebroken houten noodkerk, van 1453 tot 1476 volgde de bouw van een groot omgangskoor. Intussen was men ook al die tijd bezig met het meest prestigieuze deel van de nieuwe kerk: de westtoren, die die van de Oude Kerk moest overtreffen. Op 5 september 1396 werd de eerste steen gelegd. Na precies één-eeuw-en-één-dag bouwen, op 6 september 1496, was hij gereed. Niet dat er continu aan de toren doorgewerkt was, de bouw voltrok zich met horten en stoten: de twee onderste vierkante geledingen waren al in 1412 gereed, de achzijdige derde geleding volgde in 1430-'47, en pas na een halve eeuw pauze verrees in 1494-'96 ook het bovenste achtkant, samen met de opvallende uivormige bekroning, waarover zo meer. Lang heeft Delft daarmee niet kunnen pronken: bij de al genoemde grote stadsbrand van 1536 ging de spits in vlammen op, om bij de herbouw het jaar daarop door een korte achzijdige piramide te worden vervangen. Die moest

Delft, Nieuwe Kerk vanaf de Markt





na een nieuwe brand in 1872 drie jaar later voor een in de hoofdlijnen soortgelijke, maar beduidend steilere neogotische versie naar ontwerp van Pierre Cuypers en Eugen Gugel plaatsmaken, die nog steeds de toren bekroont.

Reeds de opbouw in vier verdiepingen met twee achtkanten was voor een toren in onze contreien uniek, nog afgezien van de vier slanke hoektorens die het onderste octagon begeleiden en zo de overgang van vierkant naar achtkant verzachten. De Utrechtse Domtoren (1321-'82), die voor menige grotere kerktoren in het Sticht of daarbuiten model stond, telde boven de twee vierkante geledingen bijvoorbeeld maar één octagonale lantaarn. Alleen de toren van de Grote Kerk van Dordrecht (1339-1457) had net als Delft op een uit meerdere etages bestaand vierkant onderstuk een uit twee verdiepingen opgebouwde achtzijdige lantaarn moeten krijgen, maar toen na ruim een eeuw stenen stapelen de bouw werd stopgezet, was men net tot de eerste aanzet daarvan gekomen. De beoogde Dordtse bekroning was evenwel geen uispits als in Delft, maar een - voor Nederland overigens nog veel uitzonderlijker - open maaswerkhelm, zoals voor diverse Duitse gotische torens ontworpen was, bijvoorbeeld het Munster in Freiburg en de Dom van Keulen.

Omdat de bekroning van de toren van de Delftse Nieuwe Kerk reeds zo vroeg verloren ging, zijn wij voor een reconstructie aangewezen op slechts een tweetal postume afbeeldingen. De ene is een op de omlijsting 1620 gedateerd

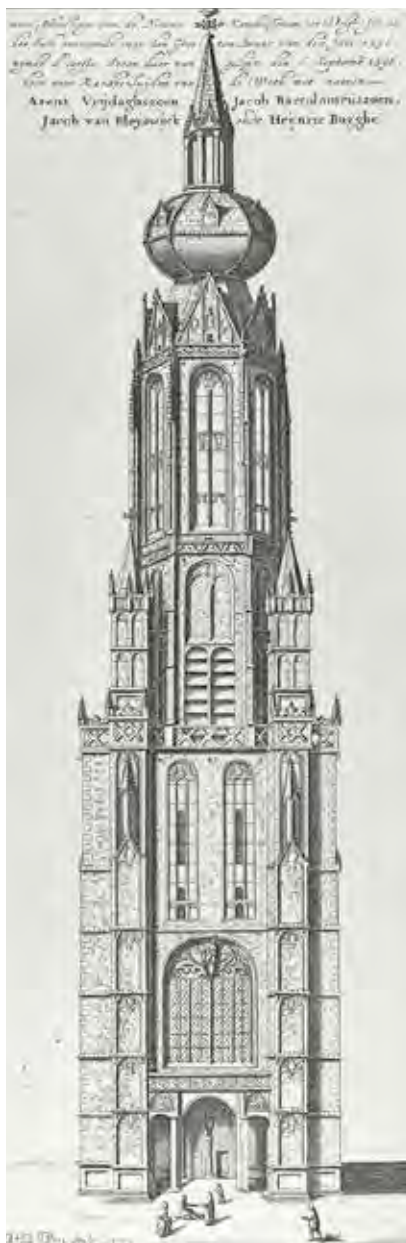
Dordrecht, project voor de onvoltooid gebleven toren van de Grote Kerk, 18de-eeuwse tekening.

olieverfschilderij, dat vermoedelijk een kopie is naar een zestiende-eeuws origineel, dat in het stadhuis belandde. De ander is een gravure van de hand van Abraham de Blois (?-1717) uit 1679. Qua proporties is de geschilderde versie weinig betrouwbaar, de toren is hierop, zoals een vergelijking van de vier geschilderde geledingen met de vier bestaande leert, veel te slank weergegeven. De gravure komt in dat opzicht ongetwijfeld veel beter met de werkelijkheid overeen.

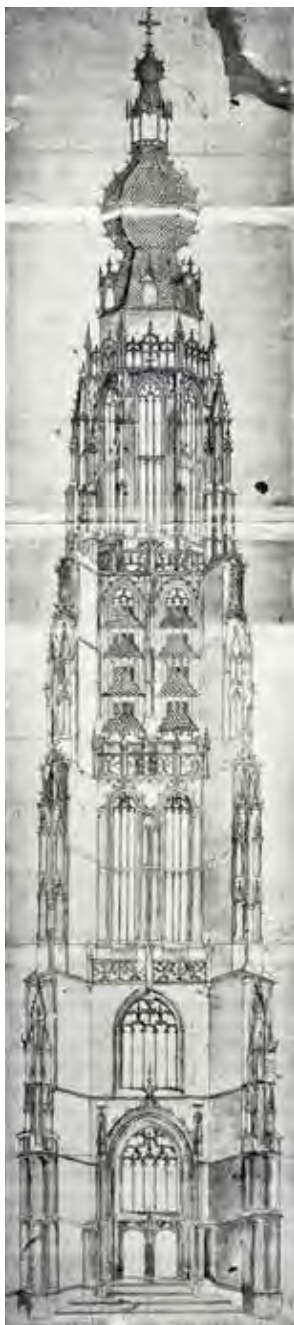
Maar over de vorm van de bekroning laten zij weinig misverstand bestaan. Apart zijn reeds de acht spitse topgeveltjes die bij de brand van 1536 bewaard zijn gebleven en zodoende nog steeds de lantaarn afsluiten. Zij onttrekken hier niet, als in Utrecht, de bovenste balustrade aan het oog, maar zijn daar bovenop geplaatst, waarmee zij in feite al een onderdeel van de spits vormen. Iets soortgelijks treffen wij sinds Cuypers' restauratie van 1877-'85 overigens ook aan bij de rond 1485 voltooide spits van de Janskerk in Maastricht. Daarboven verrijst dan in Delft de houten spits, die bestaat uit een afgeknotte achzijdige piramide, een grote bol, een slanke open lantaarn en een korte naaldspits.

Bolvormige houten torenbekroningen in Holland

De spits met bol van de Nieuwe Kerk was een bekroningsvorm die anno 1496 nog volledig nieuw was. "Den houten Appel was bysonder fraay van werk en seer raer in't aensien, sulcks men elders weynigh of geen dierghelijcke sagh", zoals stadsgeschiedschrijver Van Bleyswijck nog in 1667 goedkeurend noemde. Het qua anciënniteit daarop volgende voorbeeld binnen de huidige Nederlandse landsgrenzen dat met ze-



Delft, toren van de Nieuwe Kerk met oorspronkelijke bekroning, gravure van Abraham de Blois uit 1679.



kerheid te dateren valt, is tien jaar jonger en sierde de laatgotische toren van de Grote Kerk in Breda. Met de bouw van de stenen romp, bestaande uit een aantal vierkante geledingen en één achzijdige lantaarn, werd in 1468 begonnen; in 1506 kwam deze gereed. De overeenkomsten met de romp van de Nieuwekerkstoren zijn vrij gering; forse overhoekse steunberen zorgen in dit geval voor een geleidelijk slinkende contour, terwijl de volwaardige hoektorentjes, die in Delft de overgang van vierkant naar achtkant moeten helpen verzachten, in Breda door (forse) hoekpinakels zijn vervangen. Boven de bovenste balustrade verrees in 1506-'09 een houten bovenbouw, opnieuw zoals in Delft bestaande uit een afgeknotte achzijdige piramide, een bol, en een open lantaarn. In plaats van de bekronende spits van Delft volgde ditmaal als afsluiting een concaaf tussendakje met een tweede veel kleinere bol. De Delftse topgevels aan de voet van de bekroning ontbraken.

Ook in Breda bestaat de oorspronkelijke bekroning niet meer; hij werd in 1694 door blikseminslag een prooi van de vlammen, om vervolgens in 1699 door een barokke variant te worden vervangen. Dankzij oudere prenten weten wij echter hoe hij er uit heeft gezien. Bovendien zijn in de zeventiende eeuw twee houten modellen van de toen bestaande bekroning vervaardigd, en was van de hele toren een manshoge bouwtekening uit de bouwtijd of van kort daarna bewaard gebleven. Onduidelijk is mede daardoor, in hoeverre deze bolvormige bekroning al van de aanvang, dus al in 1468, op het bouwprogramma stond, dan wel pas later - tegen de tijd dat de romp gereed was? - aan de bouwplannen is toegevoegd, en eerst aan een veel conventionele torennaald was gedacht. Dat laatste lijkt waarschijnlijker. Hetzelfde geldt overigens ook voor Delft: of de bijzondere spits pas werd bedacht toen men in de loop van 1495 daadwerkelijk met de bouw ervan begon, of al (veel) eerder, valt bij gebrek aan

Breda, project voor de toren van de Grote Kerk met de oorspronkelijke bekroning, vroeg-16de-eeuwse ontwerp-tekening, verblijfplaats onbekend.



Rhenen, Cuneratoren.



Haarlem, vieringstoren van de Bavo.



Edam, Speeltoren.

contemporaine bouwtekeningen niet te bepalen, maar een veel vroegere datering dan 1495 is evenzeer twijfelachtig.

Nog voor een derde toren op het huidige Nederlandse grondgebied *kan* het plan voor de bolvormige bekroning al uit de late vijftiende eeuw stammen, bij de vanaf 1492 verder naar Utrechts model in één ruk opgetrokken Cuneratoren in Rhenen. Ook hiervoor geldt dat volstrekt onduidelijk is of het klokvormige koepeldak met 'Bredase' open minilantaarn, die in 1531 gereed kwam, al tot het oorspronkelijke concept behoorde. Voor de iets eerder begonnen Onze Lieve Vrouwetoren in Amersfoort gold dat in elk geval niet; deze was oorspronkelijk met een traditionele torennaald getooid, en kreeg pas na het afbranden daarvan (in 1547) een uit diverse bollen bestaande spits, de (sterk gelijkende) voorloper van de huidige. Andere serieuze gegadigden boven de grote rivieren van voor de eeuwwisseling zijn er niet.

In elk geval zou het als allereerste in Delft gegeven voorbeeld van een torenbekroning met een grote bol na de eeuwwisseling in Holland en daarbuiten furore maken, soms in gesloten vorm, als in Delft zelf of bij de Zuidertoren in Enkhuizen (1518-'24), maar al spoedig vooral in Holland zelf in de vorm van een open uivormige beugelkroon, waarvan de houten vieringstoren van de Sint-Bavo in Haarlem (1518-'19) het meest grootse voorbeeld vormt. Het meest op Delft lijkt misschien nog de - rond

1525 te dateren? - Speeltoren in Edam, waar we, zij het met andere onderlinge verhoudingen, boven de achtkante stenen lantaarn precies dezelfde openvolging zien van een ditmaal licht concaaf gebogen afgeknotte piramide, grote gesloten bol, open houten minilantaarn en kort afsluitend spitsje. Een iets eenvoudiger variant, met minder onderdelen in deels andere volgorde, vinden we in de kort na de stadsbrand van 1524 geconstrueerde torenbekroning van de Gasthuiskerk in Zaltbommel.

In de Amsterdamse Oudekerkstoren zou in 1565 een gesloten bol tussendak halverwege met een open beugelkroon bovenaan worden gecombineerd. Tot in de zeventiende eeuw bleef in het westen van Nederland het gebruik van zulke bollen, uien en beugelkronen voor de houten bovenbouw van torens zeer gangbaar, niet alleen bij kerken, maar ook bij stadhuizen, van Veere (1599) tot Leiden (1599).

Een oosterse bron voor de bol

Dat er oude artistieke relaties met Vlaanderen bestonden had anderhalve eeuw eerder reeds de toren van de Delftse Oude Kerk geïllustreerd. Dat ze ook in de vijftiende eeuw hebben bestaan, is niet minder aannemelijk. Juist vanuit de Oude Kerk werden die nu opnieuw aangeknoopt, en wel speciaal met de machtige handelsstad Brugge. Zowel een nieuw koperen doopvont (1438) als een nieuw traliehek (1469) werd achtereenvolgens door de Delftse kerkmeesters bij Brugse kunstenaars besteld. In of kort voor het jaar 1465 werd bovendien ook de nieuwe pastoor uit Brugge betrokken: Egidius Joyce (1425-1483). Die bleef daarnaast tot zijn dood als kanunnik verbonden aan het kapittel van Sint-Donaas in Brugge, zoals dat ook voor de twee volgende pastoors gold. Die stamden eveneens uit de Vlaamse handelsmetropool, zodat meer dan een halve eeuw lang, tot de dood van de derde pastoor kort voor 1522, er ook kerkelijke banden bestonden.

Zulke banden vonden nu opnieuw ook een bouwkundige vertaling. Net als in Holland traden namelijk ook in Vlaanderen vanaf het eind van de vijftiende eeuw steeds vaker ingewikkelder houten torenbekroningen op. De in 1482-'86 gebouwde octagonale lantaarn van het Belfort in Brugge was aansluitend nog met een houten piramide bekroond, maar toen deze al in 1493 afbrandde, werd in plaats daarvan in 1499-1502 een bekroning geconstrueerd die opgebouwd was uit allerlei doorbroken en uitstulpende geledingen, met de Vlaamse leeuw in top.

In deze stad moet vermoedelijk ook het allereerste gerealiseerde voorbeeld van de 'Delftse' bol bij een toren gezocht worden, waarvan de herkomst lang in raadselen was gehuld - en daarmee te-



Brugge, Jeruzalemkapel.

vens de mogelijke iconografische verklaring van het plotselinge massale optreden ervan: in de laatgotische Jeruzalemkapel. Opnieuw dus Brugge: zoals de Delftse Oudekerkstoren met zijn vijf spitsen hier later zijn meest monumentale Vlaamse tegenhanger zou vinden in de enorme toren van de Onze Lieve Vrouwekerk, zo vond de bol op de toren van de Delftse Nieuwe Kerk hier zijn eerste voorloper in die op de toren van de Jeruzalemkapel. Dit wat groot uitgevallen privé bedehuis was in 1427 gesticht door de gebroeders Pieter en Jakob Adornes nadat zij een pelgrims-tocht naar het Heilige Land hadden gemaakt.

Het bouwwerk was evident als aandenken daaraan bedoeld, wat verklaart dat het koor ervan een crypte kreeg die duidelijk op de Heilig Grafkerk was geïnspireerd en enkele toeristische relikwieën uit Jeruzalem bevatte, zoals een steen van het Heilig Graf zelf. Nadat vervolgens ook Pieters zoon Anselm Adornes (1424-1483) in 1471 van een dergelijke pelgrimsreis was teruggekeerd, werd de kapel bij een ingrijpende verbouwing aan de koorzijde van een zeer opvallende toren voorzien. Op de stenen romp ervan prijkte een zeer oosters ogende achtkante houten bovenbouw die in een grote bal eindigde, waarop het Maltheser kruis van Jeruzalem verrees.

Al vanaf het begin van de vijftiende eeuw was er sprake van een duidelijke toename van het aantal Europese pelgrims naar Palestina, dat juist in de dagen van Anselm een climax bereikte. Ook vanuit de Bourgondische Nederlanden was de toestroom toen bijzonder groot. Dat liet niet alleen zijn sporen na in de schilderkunst, maar ook in de (geschilderde) architectuur, waarbij in de beeldvorming geen duidelijk onderscheid gemaakt werd tussen de (grotendeels verdwenen) oudere joods-christelijke en de (inmiddels dominante) jongere islamitische bouwkundige erfenis in die contreien. Daar werd in Jeruzalem al sinds onheuglijke tijden de - immers op de Tempelberg

gelegen - Rotskoepel (688-691) met de goddelijke Tempel van Salomo vereenzelvigd. Tevens kon voor dergelijke bekroningen de Heilig Grafkerk een belangrijke inspiratiebron vormen, die bij de herbouw in 1140-'49 door de kruisvaarders met een basilicaal schip en kloeke klokkentoren was vergroot. De begrijpelijke interesse voor dit oermonument van het christendom zou juist in de nadagen van de middeleeuwen binnen de 'reële' architectuur nog resulteren in een aantal verkleinde kopieën van de aparte Heilig Graedricula met zijn koe-



Panorama van Jeruzalem met de als Tempel van Salomo geïdentificeerde Rotskoepel, houtsnede van Erhard Reuwich uit de Peregrinatio in Terram Sanctam (1486) van Bernhard von Breydenbach.

pelvormig bekroond 'torentje' binnen in de Heilig Grafkerk, in de vorm van nieuwe 'Heilig Grafkapellen' in andere kerkgebouwen in Europa, waarvan er nu nog een stuk of vijftig zijn bewaard. Soms, zoals in 1508 in het Zuid-Duitse Augsburg, kreeg het eigen Heilig Graf door een uivormig opzwellende koepel op het dak nog een extra 'oosters' accent.

Dankzij tal van reisverslagen van pelgrimstochten naar het Heilige Land, die als gevolg van de uitvinding van de boekdrukkunst vanaf het laatste eeuwwart ook op een veel breder publiek konden rekenen, raakte men ook in de Nederlanden met de Rotskoepel als Tempel vertrouwd, zodat die associatie

van bijbel en koepel voor de hand lag. In dat opzicht was er in heel Europa sprake van een ware hausse aan publicaties van dergelijke reisberichten, die na de eeuwwisseling wel weer snel zou wegebben. Daaronder bevond zich ook, van de hand van de Brugse priester en notaris Rombout de Doppere, een heus handboek in het Nederlands voor Palestinagangers, dat in 1491 in druk verscheen.

Een sleutelrol was weggelegd voor het eerste geïllustreerde reishandboek, de in 1486 als *Peregrinatio in Terram Sanctam* in druk verschenen beschrijving van de Mainzer kanunnik Bernhard von Breydenbach (ca.1440-1497) van zijn pelgrimstocht in 1483. Het door de hem begeleidende Utrechtse schilder Erhard Reuwich uitgegeven en met fraaie houtsneden verluchte werk zou al twee jaar na de eerste uitgave ook in het Nederlands verschijnen. Door de vele andere vertalingen nadien zou het voor lange tijd beslissend zijn voor het fysieke beeld dat men in Europa van Jeruzalem had. Juist Reuwichs weergave van de Rotskoepel als 'Tempel', pontificaal centraal op zijn grote uitvouwbare panoramaprent van de Heilige Stad, zou vaak als voorbeeld voor andere contemporaine voorstellingen daarvan dienen.

Met de door zulke ontdekkingsreizigers verkregen informatie verwierf men in de Nederlanden een veel natuurgetrouwer beeld van de architectuur ter plaatse dan men voorheen bezeten had. Sindsdien duikt bij de visuele verbeelding van Jeruzalem de Tempel herhaaldelijk in de verbasterde gedaante van de Rotskoepel op. Maar al veel eerder zou het Heilige Land door (uivormige) 'Tempel'-koepels of bolvormige torenhelmen worden gekarakteriseerd, die dan ook soms zeer concreet de Tempel of de Heilig Grafkerk moesten verbeelden. Van moskeeën of minaretten afgekeken, moesten zij al gedurende de hele vijftiende eeuw met name in de Vlaamse schilderkunst dienen om aan bijbelse voorstellingen een oriëntaals-exotische 'couleur locale' van het Heilige Land te verlenen. Bij 'Europese' taferelen uit deze tijd was daarentegen in de geschilderde architectonische stoffering geen spoor van zulke



Heilig Grafkerk in Jeruzalem, houtsnede van Erhard Reuwich uit de Peregrinatio in Terram Sanctam (1486) van Bernhard von Breydenbach.

koepel- of uivormige bedakingen te vinden.

Vaak namen dan de met een koepel gedekte centraalbouwwerken op bijbelse tafelen onder invloed van de gotiek de vorm aan van torens, waarmee zij de voorlopers vormden van de later daadwerkelijk in de Nederlanden gebouwde torens, zoals dat al eerder in Venetië het geval was. Reuwichs weergave van de Heilig Grafkerk, met de door gevouwen koepel bekroonde klokkentoren, werkte dit vanaf 1486 ongetwijfeld nog verder in de hand. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw zijn hele reeksen van zulke geschilderde torens bewaard gebleven. Speciaal een reeks miniaturen van een Brugs meester in een rond 1450 voor Philips de Goede vervaardigde Jeruzalemkroniek springt er uit. De stadsgezichten van Jaffa en Jeruzalem staan hier bol van de met uien bekroonde gotiserende torens die het oriëntaalse karakter van de stad moeten representeren. Is het toeval dat juist in Brugge met de Jeruzalemkapel die architectonische verbeelding zo'n beetje voor het eerst in de Nederlanden ook in de architectonische praktijk werd omgezet?

Toen Anselm Adornes in 1470 de eerste keer naar het Heilige Land afreisde, functioneerde zijn eigen Jeruzalemkapel voor hem als vanzelfsprekend vertrekpunt. Hier bestegen hij en zijn kompanen hun paard, nadat zij eerst hier ter communie waren gegaan. Geheel in die geest werd een halve eeuw later een broederschap van Jeruzalemvaarders aan de kapel verbonden, die daardoor al spoedig tot het brandpunt van de plaatselijke Heilige Grafdevotie zou uitgroeien.

Dergelijke verbanden doen ook een diepere iconografische intentie achter de vrij plotselinge introductie van de houten torenbekroningen in de Nederlanden en elders vermoeden. De verleiding is zodoende groot om ook in het geval van Delft, dat als eerste Hollandse stad daarmee kon pronken, net als bij de Jeruzalemkapel in Brugge de bol als een verwijzing naar het Oosten te interpreteren. Een 'afbeelding' van de Tempel van Jeruzalem van de hand van een Florentijnse miniaturist Gherardo di Giovanni del Fora Fiorentino (1444/45-1497) op een passievoorstelling in een Romeins missaal uit 1493 vertoonde in elk geval met zijn achtkante romp, driehoekige topgeveltjes en uivormige bol daarboven zelfs een zeer grote overeenkomst met de drie jaar jongere bekroning van de Nieuwekerkstoren, waarvan zij in feite een licht gedrukte versie vormt. Dat men in Delft met dit missaal bekend was, mag weliswaar uitgesloten worden geacht, maar de gelijkenis duidt erop dat een bepaald vormenrepertoire breder in Europa circuleerde, en kennelijk met de wereld van de bijbel werd geassocieerd.

Pelgrims naar en uit Delft

De inwoners van Delft waren niet minder vroom dan die van Brugge; bovendien werd die vroomheid extra gestimuleerd door de economisch lucratieve rol die de stad als regionaal bedevaartscentrum vervulde. Aan beide grote parochiekerken samen waren liefst vier devoties met bijbehorende mirakelverhalen verbonden.

Drie daarvan kwamen voor rekening van de Oude Kerk, de cultus van Maria van Jesse (sinds 1327), van het Heilig Kruis (sinds 1411) en van de Onze Lieve Vrouw van Zeven Smarten (sinds 1503), goed voor respectievelijk 9, 69 en 195 geneeskundige wonderverhalen - van zweren en gezwellen tot blindheid en bezetenheid - tot in het eerste kwart van de zestiende eeuw. De Nieuwe Kerk moest het met alleen het

wonderdoende beeld van Maria ter Nood Gods redden, maar dat woog qua winstgevende aantrekkingskracht op pelgrims alleszins op tegen het trio van de Oude Kerk. Dit beeld alleen al was in de periode 1381-1516 goed voor 96 miraculeuze gebeurtenissen, waarbij de medische bijstand zich niet alleen tot mensen beperkte, maar ook tot schapen en varkens uitstreekte - geen kwaal bij mens en dier, van welke aard ook, die het beeld niet genezen kon. De helft van de gelukkige genezenen was weliswaar uit Delft afkomstig, maar de andere helft kwam uit de regio, en vormde een belangrijke inkomstenbron waaruit de verfraaiing van de beide kerken kon worden gefinancierd.

Omgekeerd trok Delft niet alleen van buiten pelgrims aan, maar gingen ook herhaaldelijk Delftenaren zelf als pelgrims op pad naar het Heilige Land. Tot hen behoorde schout Jan de Huyter (1471-1541), wiens reisverslag in 1584 zelfs in druk zou verschijnen - exact een eeuw nadat in Delft al een van de eerste Palestinareisverslagen in druk verschenen was, *Die Historie van Seghelijn van Jberusalem*. De Huyter vergezelde in 1520-'21 samen met Lambrecht Willemsz van Varick - dan nog een Goudse pater, maar vanaf 1534 pastoor van de Oude Kerk in Delft - de Utrechtse kanunnik en schilder Jan van Scorel (1495-1562) op diens reis naar Jeruzalem, die in een vrij betrouwbaar stadsgezicht van Jeruzalem met prominent aanwezige Rotskoepel zijn weerslag vinden zou. In 1550 zou Van Scorel uit Delft de opdracht krijgen voor het hoofdaltaarstuk voor de Nieuwe Kerk.

Jeruzalemvaarders stonden in de stedelijke gemeenschap qualitate qua in hoog aanzien, en werden na afloop van hun reis thuis vaak met veel tamtam onthaald. Niet elke pelgrim zat daarop te wachten. Zo had de Delftse barbier Arent Willemsz. (ca.1485-ca.1565) aan zijn terugkeer geen ruchtbaarheid gegeven, omdat hij geen zin had in het 'rumoer datter somwijls is vanden volcke alser yemant coomt vanden heiligen lande'.

Jeruzalemkapellen

Gelijk Brugge en diverse andere Hollandse steden kende zodoende ook Delft een speciale, over een eigen kapel beschikkende Jeruzalembroederschap, waarvan het lidmaatschap was voorbehouden aan ex-pelgrims die de heilige plaatsen hadden bezocht. De meeste van zulke broederschappen werden in de loop van de vijftiende eeuw gesticht, zo ook die van Delft, die waarschijnlijk al kort na de eeuwwisseling ontstond. Zij kunnen als een typisch Noord- en Zuid-Nederlandse specialiteit beschouwd worden. Op de oudste in het noorden kon vermoedelijk Utrecht bogen, waar deze in 1394 was opgericht. Later zou ook Van Scorel er lid van worden, en meerdere groepsportretten van zijn medebroeders maken, en daaronder ook zichzelf vereeuwigen.

Zo'n Jeruzalembroederschap telde meestal een tiental, hooguit twintigtal leden, onder wie soms ook een enkele vrouw. In Utrecht speelden zij een belangrijke rol bij de hier tenminste al rond 1200 bestaande jaarlijkse Palmpaasprocessie, van de Domkerk naar de Pieterskerk en weer terug. Al meteen bij de oprichting in 1394 was vastgelegd dat zij voortaan 'ons Heeren beeld mitten ezel trecken zellen': het exclusieve recht om de houten paasezel met het Christusbeeld erop door de straten van de stad te voeren. Ook elders, waar de Palmprocessie eveneens met zo'n ezel opgeluisterd

werd, bezaten de Jeruzalembroeders vaak dat voorrecht, zoals in Amsterdam, Leiden, Dordrecht en Haarlem. Of het ook voor Delft gold, is evenwel onduidelijk. Elders namen enkele priesters die taak op zich. Voor Delft is dat voor 1516 overgeleverd. In 1554 hadden zij daarbij wel nog de hulp van vijf dienaren nodig om de palm-ezel door de smalle straten van de stad in goede banen te leiden. In 1495 was daarnaast zelfs ook nog een jonge levende ezel in de optocht meegesleept.

Net als in Utrecht ging het in Amsterdam daarbij van kerk naar kerk; waarbij omwille van de lieve vrede tussen beide parochies om het jaar twee andere bedehuizen, naast de twee grote stadskerken de Nieuwezijdskapel en de Oudezijdskapel waren betrokken. Hoe het er in Delft aan toeling, dat immers ook over twee grote parochiekerken beschikte, of die bijvoorbeeld ook om het jaar een beurt kregen, weten wij tot dusverre niet.

Een en ander resulteerde als gezegd echter ook daar, net als in Utrecht en die andere Hollandse steden, in een eigen Jeruzalemkapel, in dit geval als onderdeel van het rond 1400 gestichte Oude Vrouwenhuis in de Papenstraat. De uit de eerste helft van vijftiende eeuw daterende, thans na ettelijke verbouwingen onherkenbaar verminkte, aan Sint Martha gewijde kapel had ooit - net als nu nog de kort vóór of in 1504 in Gouda gebouwde - een twaalfhoekige vorm, met aansluitend een smaller rechthoekig koor. Het gebouwtje werd bij de stadsbrand van 1536 dakloos, om in 1551 van een nieuwe kap te worden voorzien. Kort na de reformatie werd de kapel geseculariseerd en door het aanbrengen van een tussenverdieping voor bewoning geschikt gemaakt, waarna tot in de negentiende eeuw nog vele metamorfoses volgden. De polygonale kapel was duidelijk bedoeld als vrije kopie van de Heilig Grafædicula, net als in Gouda, waar het koepelgewelf met kleine ronde opening bovenin duidelijk een toespeling op de Heilige Grafkerk zelf vormde.

Ook de zelfstandige Jeruzalemkapellen die in andere Nederlandse steden bestonden, raakten met de reformatie buiten gebruik en vielen dan vaak aan sloop ten offer. Alleen in Gouda is de twaalfhoekige kern nog vrij gaaf bewaard, ofschoon ook hier het rechthoekige deel in de achttiende eeuw onherkenbaar werd verbouwd. Van 1598 tot 1948 diende het gebouwtje, in de Jeruzalemstraat pal achter de Janskerk gelegen, als aalmoezierskamer van het aanpalende weeshuis; thans fungeert het als tentoonstellingsruimte.

De combinatie van twaalfzijdig polygoon en rechthoek mag, als symbolische navol-



Gouda, Jeruzalemkapel.

ging van de Heilig Grafaedicula, voor Nederlandse Jeruzalemkapellen als een soort standaard type gelden, dat buiten Delft en Gouda tenminste ook voor Utrecht, Leiden en Amsterdam overgeleverd is. De particuliere kapel van de Adornes in Brugge vormde daarvan bijna een megaversie: een daar tot toren opgehoogde centraalbouw met een aansluitende grote zaal. Geen van de bekende Jeruzalemkapellen in de Noordelijke Nederlanden kon zich daarmee meten. Ze bezaten alle een bescheiden formaat en moesten het zonder toren stellen, net als hun soortgenoten elders. En bij geen ervan was sprake van het soort bolvormige bekroningen dat we kennen van de Heilig Grafkapel in Augsburg of de Jeruzalemkapel in Brugge - of de Nieuwekerkstoren in Delft.

De Beierse parallel

Brugge staat met de oriëntaalse oorsprong van zijn bijzondere torenbekroning bovendien vermoedelijk niet alleen. Ook elders in Europa duiken kort na 1500 bollen op torens op, om in de plaats van de aloude gotische naaldspitsen te treden. Een heel sprekend voorbeeld leveren de grote uivormige koepels die vanaf de vroege zestiende eeuw voor Beieren karakteristiek zouden worden.

Het allereerste en tegelijk meteen meest monumentale voorbeeld, meteen in tweevoud, leverden de beide westtoren van de Frauenkirche in München, waarvan de achzijdige lantaarns in 1488 gereed waren gekomen, om in 1525 van de twee huidige karakteristieke uivormige bollen te worden voorzien. Zij zouden als een bewuste toespeling op de (immers vaak in navolging van Breydenbachs reisverslag met uitgesproken uivormige koepel afgebeelde) Rotskoepel-Tempel te interpreteren zijn. Mogelijk ging deze tempelallegorie nog terug op de in 1488 overleden stadsmetselaar Jörg von Halspach, die nog wist dat een kwart van de aflatgaven, door de stedelingen gedaan ten behoeve van de bouw, bestemd was voor de bevrijding van Jeruzalem uit handen van de islam.

Bij soortgelijke Beierse bakstenen torens was tot dusverre altijd een gotische torennaald gangbaar geweest, die aanvankelijk vast eveneens voor München ontworpen was. De in plaats daarvan nu geconstrueerde twee bollen moesten de Frauenkirche zonder twijfel een bijbels-oosters karakter helpen verlenen. Daarbij zou Venetië, vanouds de poort naar de Levant, dat het monopolie op de massabedevaart naar het Heilige Land in de vorm van groepsreizen per galei bezat, wel eens als intermediair kunnen heb-



München, Frauenkirche.

ben gefungeerd: al in de tweede helft van de vijftiende eeuw werden hier diverse campaniles met oosterse koepels bekroond.

Het is zeer wel mogelijk dat wat in 1525 in iconografische zin voor München gold, dertig jaar eerder ook opging voor Delft. Toeval of niet: juist uit het jaar 1525 bezitten wij immers het reisverslag van enkele pelgrims die zich via Zuid-Duitsland naar Venetië begaven om zich daar richting Jeruzalem in te schepen. De reisimpresies van de al eerder genoemde Delftse barbier Arent Willemsz met acht uit andere Hollandse steden afkomstige metgezellen mogen staan voor die van velen. Van alle gebouwen in de Heilige Stad waren zij het meest getroffen door dat bouwwerk dat zij aanzagen voor de Tempel, die voor hen als niet-moslims helaas onbereikbaar bleef. Het maakte op hen een verpletterende indruk, de superlatieven konden niet op. Reeds direct bij aankomst viel hun oog op de berg met ' die schonen heerliken tempel van salomon'; als enige dagen later het prachtige uitzicht vanaf de Olijfberg wordt geroemd, passeert vanzelfsprekend ' die schone suverliken tempel van salomon' de revue, om kort daarop nogmaals te spreken over ' die grote polyten properen costeliken tempel van Salomon, wyens costelickheit grootheid starckheit properheit noyt mensche diergheliken op aertriken en ghesach' . Was het vreemd dat ook andere Jeruzalemgangers dan de Brugse koopman Anselm Adornes dergelijke wonderen van oriëntaalse schoonheid als blijvend aandenken aan hun indrukwekkende pelgrimstocht thuis wilden kopiëren?

De reis van Arent Willemsz, die thuis in zijn eigen stad op de Nieuwekerkstoren sinds kort al zo'n oosters ogende bol bezat, ging heen en terug via Ulm, niet via München, maar anders zou hij, nu de torenkoepels van de Frauenkirche net uit de steigers waren gekomen, halverwege zijn terugreis vanuit het Heilige Land door een Europees torenlandschap vol traditionele puntige gotische spitsen, met zijn eigen nog jonge en betrekkelijk unieke kloon van de Rotskoepel aan de Hollandse Delf als einddoel, vast een kreet van herkenning hebben geslaakt.

Noot

* Een geannoteerde versie van dit opstel is te vinden op de website van Delfia Batavorum - <http://www.delfia-batavorum.nl/> (kies publicaties) en in het Delftse stadsarchief. De hier behandelde thematiek komt uitvoeriger ter sprake in mijn *Toren versus traditie. De omgang van classicistische architecten met een middeleeuws fenomeen 1500-1800* (Leiden: PrimaveraPers, 2014); aan de Jeruzalemkapellen zal later uitvoeriger aandacht worden besteed in een aparte publicatie over de Sint-Bavo in Haarlem van mijn hand; in beide publicaties vindt men ook nog meer literatuur.

Voor torens in Nederland biedt tot dusverre E.H. ter Kuile, *De torens van Nederland*, Amsterdam 1941, het beste overzicht. Speciaal voor de bekroningen E.H. ter Kuile, *De houten torenbekroningen in de Noordelijke Nederlanden. Bijdrage tot hun ontwikkelings- en vormgeschiedenis*, diss. RUL, Leiden 1929. De pelgrimsreis van Arent Willemsz uit 1525 vindt men beschreven in: T.H. von der Dunk, ' Een pelgrimsreis van Delft naar Venetië', *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, X (2007), p.16-23. De tekst van het reisverslag is bezorgd en ingeleid door C.J. Gonnet gepubliceerd als ' Bedevaart naar Jeruzalem in 1525', *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, XI (1882), p.1-180.